

УДК 159.9

КУЧМАНИЧ І. М., ЗАБАРЧУК Г. М.

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

ВПЛИВ ТРЕНІНГУ НА АДАПТАЦІЮ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, У ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ

У статті розкрито важливість упровадження тренінгової роботи з прийомними сім'ями для успішної адаптації дітей. Наведено та описано структурні компоненти тренінгової програми. Висвітлено практичні результати проведеної роботи.

Ключові слова: прийомні батьки, прийомні сім'ї, прийомні діти, діти-сироти, адаптація, тренінг, взаємодія, емоційна близькість до дитини.

На гармонійний розвиток та формування особистості кожної дитини важливий вплив чинить навколишнє середовище. Досить часто під час проживання з рідними батьками у неблагополучній сім'ї, різного роду потреби дитини зазнають депривації, що призводить до дисгармонізації стосунків особистості з оточуючими. Отже, сім'ї, які беруть прийомних дітей, стикаються з певними проблемами, у тому числі і психологічними. Тому дуже важливо допомогти дитині адаптуватися у новому навколишньому середовищі та вчасно надати необхідну допомогу прийомній сім'ї.

Метою статті є визначення ефективності тренінгової роботи у процесі порозуміння дітей з прийомними батьками та формування позитивних життєвих навичок дитини з метою успішної адаптації у прийомній сім'ї. Довести, що засвоєння нових навичок відбувається у процесі спілкування та та дозволяє сформувати особистий досвід поведінки.

Адаптація дитини у прийомній сім'ї – двосторонній процес, у якому і батьки і дитина повинні вирішити завдання, пов'язані зі зміною складу і функціонально-рольової структури сім'ї. Під адаптацією дитини до нової сім'ї слід розуміти включення дитини у родинну систему, прийняття нею запропонованої ролі, норм і правил, формування прихильності до батьків і налагодження ефективних форм спілкування і співпраці.

А. Адлер, досліджуючи взаємодію дорослого і дитини, звернув увагу на те, що сімейна атмосфера, настанови і взаємини у сім'ї є головним чинником розвитку особистості [2]. Е. Еріксон вважав, що ступінь довіри, який у дитини формується до оточуючого світу та до інших людей, значною мірою залежить від тієї турботи, яка проявляється до неї з боку батьків. Якщо цього недостатньо, то у дитини з'являється недовіра, боязливість, підозрливість відносно світу і людей, що

суттєво може погіршувати адаптацію до оточуючих [13]. Отже, очевидно, що важливість якісної взаємодії у дитячо-батьківській підсистемі є важливою умовою гармонійного розвитку дитини та налагодження стосунків із оточуючими. Саме тому у процесі роботи з прийомними сім'ями варто акцентувати увагу на процес встановлення та підтримку ефективної взаємодії дітей із батьками та найближчим оточенням. Це стає можливим шляхом упровадження групової роботи, зокрема соціально-психологічного тренінгу.

Л. А. Петровська розглядає соціально-психологічний тренінг як такий, котрий орієнтується на «груповий розвиток за допомогою оптимізації форм міжособистісного спілкування (що полягає у єдності його комунікативного, перцептивного та інтерактивного аспектів)» [9]. С. І. Макшанов та Н. Ю. Хрящева вважають, що соціально-психологічний тренінг є «багатофункціональним методом навмисної зміни психологічних феноменів людини з метою гармонізації особистісного буття людини» [6].

Застосування групових методів роботи з батьками можна знайти у роботах А. С. Співаковської, яка робить акцент на «спільних іграх з батьками» [11]. О. І. Захаров розглядає роботу у групі як «навчання навичкам адаптивної поведінки, корекції несприятливих рис характеру і досягнення більш адекватної соціалізації» [5].

Отже, як ми бачимо, розуміння сутності дитячих проблем і поліпшення взаємин батьків із дітьми, відбувається саме у процесі групової роботи. Спільна участь дітей і батьків у тренінгу суттєво впливає на взаємодію між ними, приводить до повноцінного міжособистісного спілкування, появи довіри. Важливим моментом є те, що такий формат роботи передбачає й аналіз ситуацій, що складаються у групі у ході її розвитку, а суб'єктами цих ситуацій виступають самі учасники групи. Упродовж тренінгу учасники

втягуються у спеціально розроблені дії: програвання тієї чи іншої ситуації, виконання вправ, спостереження за поведінкою інших за спеціальною схемою та ін. Це сприяє підвищенню зацікавленості та активності учасників, емоційному піднесенню і батьків і дітей.

Досягнення поставлених цілей тренінгу відбувається через усвідомлення, перевірку на практиці і тренування прийомів, способів поведінки, ідей, запропонованих тренером. Такий формат роботи суттєво відрізняється від ситуацій стихійного спілкування і передбачає одночасну активну участь усіх членів групи. Принцип активності спирається зокрема на відоме положення з області експериментальної психології: людина засвоює 10 % від того, що чує; 50 % – від того, що бачить; 70 % – від того, що проговорює і 90 % – від того, що робить сама. Таким чином, наявні труднощі та перешкоди у процесі спілкування, налагодження взаємодії між батьками та дітьми у прийомних сім'ях можуть бути частково вирішені засобами соціально-психологічного тренінгу.

Робота з прийомними сім'ями проводилася у Миколаївському обласному благодійному фонді «Альфа-Нік» один раз на тиждень упродовж 3-х місяців. Тривалість кожної зустрічі – 2 години. Група складалась із 5 прийомних сімей та 23 дітей віком від 6 до 13 років.

На першій зустрічі відбулося знайомство учасників тренінгу з психологом та запропованою групою формою роботи. Були висловлені очікування і сформовані загальні правила поведінки у тренінговій групі (наприклад, правила «тут і тепер», зворотнього зв'язку, щирості і відкритості учасників, активності, конфіденційності, способів звернення один до одного та ін.). Після цього була проведена діагностика особливостей взаємодії батьків і дітей, для чого використовувався опитувальник І. М. Марковської «Взаємодія батьки-дитина» (ВБД). Методика дозволяє з'ясувати оцінку наявної ситуації не тільки з одного боку – батьків, але і бачення взаємодії з іншого боку – з позиції дітей.

В опитувальнику представлено 10 шкал.

1 шкала: невимогливість-вимогливість батьків. Дані за цією шкалою вказують на рівень вимогливості батьків, який проявляється у взаємодії батьків із дитиною. Чим вище отримані значення – тим більш вимогливими є батьки, тим більше очікують вони від дитини високого рівня відповідальності за свої вчинки.

2 шкала: м'якість-суворість батьків. За результатами цієї шкали можна зробити висновки про суворість санкцій, що застосовуються відно-

сно дитини та жорсткість правил, установлюваних у взаєминах між батьками і дітьми.

3 шкала: автономність-контроль відносно дитини. Чим вищими є показники за цією шкалою, тим більш вираженим є контроль батьків за поведінкою дитини.

4 шкала: емоційна дистанція – емоційна близькість дитини до батьків. Ця шкала відображає уявлення батьків про близькість до них дитини. Таке трактування цієї шкали викликане дзеркальною формою опитувальника, за якою діти оцінюють свою близькість до батьків, своє бажання ділитися найпотаємнішим і важливим із батьками. Порівнюючи дані батьків та дані дитини, можна зробити висновки про точність уявлень батьків, переоцінку чи недооцінку близькості до них дитини.

5 шкала: неприйняття – прийняття дитини батьками. Ця шкала відображає базове ставлення батьків до дитини, прийняття особистісних якостей і поведінкових проявів дитини. Прийняття дитини як особистості є важливою умовою сприятливого розвитку дитини, її самооцінки.

6 шкала: відсутність співпраці – співробітництво. Наявність співробітництва між батьками і дітьми якнайкраще відображає характер взаємодії. Співпраця є наслідком уключеності дитини у взаємодію, визнання її прав й обов'язків. Вона відображає рівність, взаємопорозуміння і партнерство у відносинах батьків і дітей. Відсутність співпраці може бути результатом порушених стосунків, авторитарного, байдужого чи потурального стилю виховання.

7 шкала: «тривожність за дитину». Ця шкала теж описує характер взаємодії між батьком і дитиною, і відображає частоту і ступінь згоди між ними у різних життєвих ситуаціях.

8 шкала: непослідовність – послідовність батьків. Ця шкала відображає важливий параметр взаємодії та показує, наскільки послідовними і постійними є батьки у своїх вимогах, ставленні до дитини, застосуванні покарань і заохочень.

9 шкала: «виховна конфронтація у сім'ї». Результати цієї шкали відображають самооцінку батьків у сфері їх впливу на дитину, наскільки їх думки, вчинки, дії є авторитетними та впливовими на дитину.

10 шкала: задоволеність відносинами дитини з батьками. Результати десятої шкали свідчать про загальний рівень задоволеності стосунками між батьками і дітьми з різних сторін.

При заповненні опитувальника батькам і дітям пропонувалось оцінити ступінь згоди з кожним твердженням за 5-бальною системою:

- 5 – безсумнівно, так (дуже сильне згода);
 4 – загалом так;
 3 – і так і ні;
 2 – скоріше ні, ніж так;
 1 – ні (абсолютна незгода).

Результати первинної діагностики за методикою «Взаємодія батьки-дитина» (ВБД) наочно представлені на рис. 1.

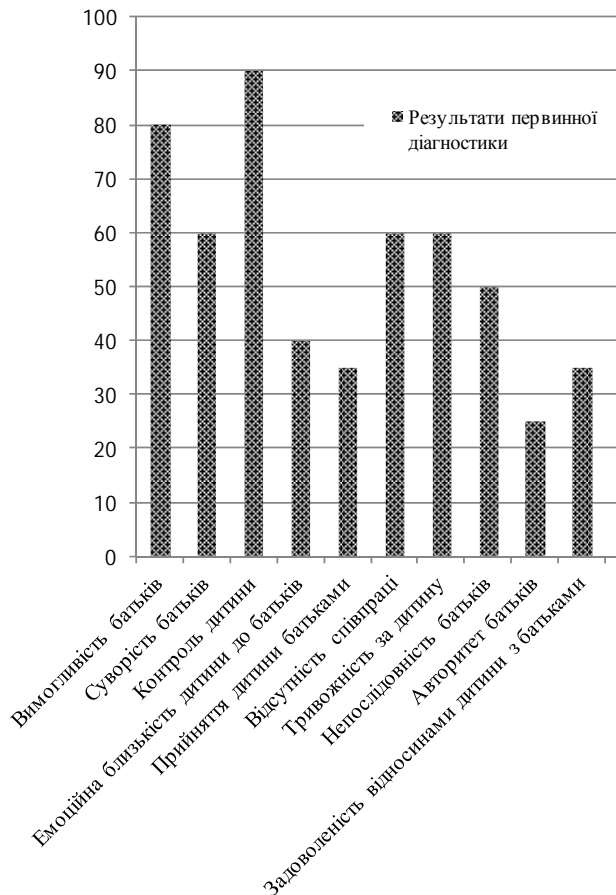

Рис. 1. Результати діагностики дітей та батьків за методикою «Взаємодія батьки-дитина» (ВБД) (n = 39, %)

Як видно з рис. 1, якість взаємодії між прийомними батьками та дітьми знаходиться на досить низькому рівні. Як видно з дослідження, 80% батьків проявляють вимоги до дітей й очікують від них високого рівня відповідальності. У свою чергу, 60% батьків не співпрацюють з дітьми, 50% мають неспілкування у своїх вимогах, ставленні до дитини та застосуванні покарань і заохочень. Неспілкування батьків може бути наслідком емоційної невірноваженості та виховної невпевненості. Тільки 25% сімей мають батьківський авторитет і 35% дітей задоволені своїми відносинами з батьками. Такі результати опитування свідчать про те, що адаптація дитини у прийомній сім'ї проходить важко, лише 35%

дітей задоволені своїми взаєностосунками з прийомними батьками.

Наступні 10 зустрічей проходили за програмою тренінгу «Взаємодія батьків і дітей». У програмі були використані ідеї: А. Адлера, Т. Гордона, І. М. Марковської, Є. В. Сидоренко, К. Роджерса. Програма складалась із таких частин:

- діагностичної,
- інформаційної,
- розвивальної.

У діагностичній частині відслідковувався ефект тренінгу, його вплив на процес взаємодії батьків та дітей упродовж їх спільної діяльності. В інформаційній – дана конкретна важлива інформація відповідно до теми кожного заняття (наприклад, активне слухання як один із засобів вирішення проблем), а у розвивальній частині відбувалось закріплення ефективних навичок взаємодії з дитиною і розвиток рефлексії. Особлива увага приділялася веденню батьками щоденника, який заповнювався під час заняття і вдома. Вдома батьки спостерігали за дитиною та відповідали у щоденнику на такі запитання:

Що мене засмучує і що втішає у моїй дитині?

1. Як часто я використовую «Ти-повідомлення»?
2. Які «Я-повідомлення» я застосовую?
3. Які мої висловлювання викликають у дитини позитивні емоції?
4. Яким чином у нашій родині найчастіше вирішуються конфлікти?
5. Які спільні ігри найбільше подобаються дитині?

Діти заповнювали таблиці, де вказували:

1. Як мене заохочують батьки?
2. Чи подобається мені обрана батьками система заохочень? Чому?
3. Коли і які слова застосовують батьки для схвалення моєї поведінки?
4. Мої переживання у процесі висловлювання батьками своєї думки.
5. Коли мені буває сумно?
6. Що мене найбільше дратує? Чому.

Під час тренінгу використовувалися такі прийоми:

- Психогімнастичні вправи: «Спільна нитка», «Зображення свого настрою», «Чудові перетворення», «Любимо-не любимо», «Сонечко», «Невидимі помічники», «На якій я сходинці?», «Яка Я?», «Хто Я?», «Мій світ», «Історія іграшки».
- Рольові ігри: «Мама, тато, я ...», «Фантазери», «Підводний човен», «Безлюдний острів», «Чудовий подарунок», «Свічка», «Я подарую тобі...», «Матрешка».
- Дискусія.

- Казкотерапія.
- Арт-терапія: музикотерапія, ліплення, малюнок, танцювальна терапія, маскотерапія.

На останньому занятті відбувся обмін враженнями і думками, що виникли у ході проведення всього тренінгу. Наприкінці ще раз була проведена повторна психодіагностика взаємин дітей та батьків.

Результати формувального експерименту продемонстровано на рис 2.

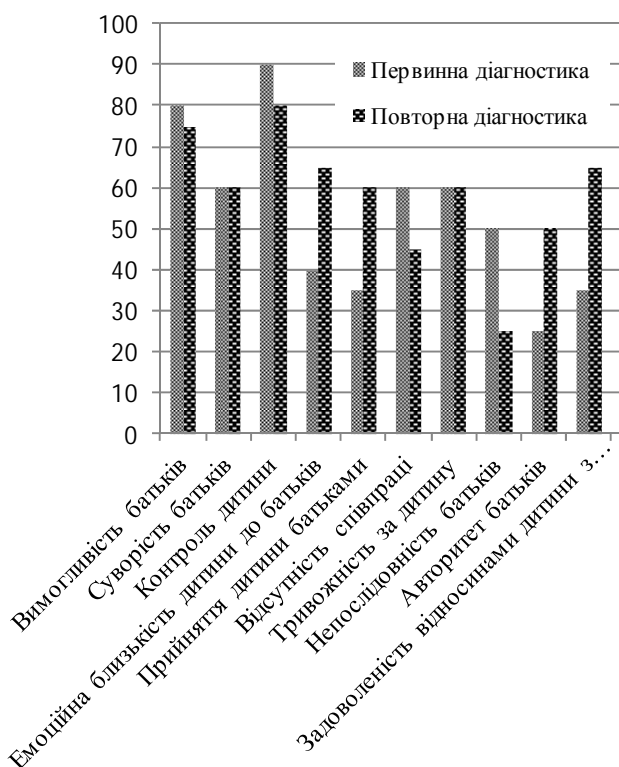

Рис. 2. Результати діагностики дітей та батьків за методикою «Взаємодія батьки-дитина» (формувальний етап експерименту) (n=39, %)

Як видно з рис. 2, результати повторної діагностики виявили виразний психокорекційний ефект. Помітною є позитивна динаміка у стосунках батьків та дітей, активізувалась комунікація у прийомних сім'ях, наявним є прогрес в умінні сприймати себе та інших. Результати за шкалою 9 – «Виховна конфронтація у сім'ї» – вказують на підвищення авторитету батьків в очах дитини (зміна показників із 25% до 50%). Дані за шкалою 4 – «Емоційна близькість дитини» – свідчать про зменшення дистанції у дитячо-батьківській підсистемі (збільшення кількості підсистем з оптимальною дистанцією від 40% до 65%). Це означає, що дитина стала комфортніше себе почувати в оточенні прийомних батьків, прислухатися до їх думки, а батьки вислуховувати дитину, розуміти та довіряти їй. Задоволеність відно-

синами з батьками прослідковується у 65% дітей, а до тренінгу – лише у 35%.

Після проведення тренінгу очевидним відразу стає те, що налагодження взаємостосунків проявляється у зникненні невпевненості у більшості дітей, замкненості деяких батьків. На початку роботи спостерігались: низька активність учасників, невміння чітко і послідовно аналізувати власну поведінку, низький рівень рефлексії. Це дає підстави говорити про наявність високої міри невпевненості і занепокоєння внаслідок відсутності довіри і погано розвинених взаємостосунків. Після 4–5 заняття атмосфера почала змінюватися: між членами сім'ї з'явилось почуття єдності та порозуміння. Наприкінці тренінгу учасники були позитивно налаштовані один до одного і виявили бажання продовжувати такі зустрічі надалі. У результаті спостереження, діагностики та бесіди, проведеної з прийомними батьками після тренінгу, можна зробити висновок, що вони стали краще розуміти прийомних дітей, з'явилась упевненість у своїх силах для побудови більш довірливих стосунків. Дітям цей тренінг допоміг встановити емоційно близькі та невимушені стосунки з прийомними батьками і як наслідок, прискорив процес адаптації до нової сім'ї.

Наведемо основні ознаки адаптації, які спостерігались у дітей, що відвідували тренінгові заняття:

- Зникла напруга у стосунках, почали жартувати й обговорювати свої проблеми і труднощі з дорослими;
- Беруть активну участь у всіх справах сім'ї та вносять свій посильний внесок, виконуючи домашні обов'язки;
- Поведінка стала відповідати особливостям характеру;
- Поступово звикають до правил поведінки у сім'ї;
- Почуваються вільно, стають більш незалежними і самостійними у вчинках і прийнятті власних рішень;
- Різко підвищився рівень розвитку пізнавальних процесів;
- Змінилися вираз обличчя та зовнішність, погляд став виразнішим.

У результаті проведеної роботи ми дійшли висновку, що впровадження соціально-психологічного тренінгу для покращення процесів адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, був лише початком співпраці у побудові дружньої родини. Він указує на існування проблем у взаємовідносинах та допомагає вирішувати певні питання у взаєморозумінні.

Подальші перспективи роботи з прийомними дітьми та сім'ями бачимо у продовженні зустрічей в окресленому форматі, де вони можуть спробувати різні ролі, відпрацювати інші моделі поведінки. Результати цих зустрічей допоможуть дітям успішніше пройти не лише період адаптації у прийомній сім'ї, а також зрозуміти себе, знайти власний шлях у житті, зрозуміти функцію сім'ї у житті людини. А батькам – вибудувати конструктивні взаємини з дітьми, усвідомити індивідуальні особливості кожної дитини та знайти власні ресурси у подоланні складних життєвих ситуацій.

Список використаних джерел

1. Адаптация детей в замещающих семьях. Опыт, проблемы и пути их решения / [Кузьменкова С. В., Коткина Н. В., Жарикова Л. В и др.]. — Смоленск, 2010. — 83 с.
2. Адлер А. Учебное пособие / А. Адлер. — Москва: Издательство Института Психотерапии, 1995. — 78 с.
3. Гринберг С. Н. Приемная семья: психологическое сопровождение и тренинги / [С. Н. Гринберг, Е. В. Савельева, Н. В. Вараева, М. Ю. Лобанова]. — СПб : Речь, 2007. — 126 с.
4. Дорогіна О. В. З досвіду роботи дитячого будинку сімейного типу / О. В. Дорогіна // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія «Педагогіка. Соціальна робота». — 2000. — №3. — С. 108—112.
5. Захаров А. И. Происхождение детских неврозов и психотерапия / А. И. Захаров. — СПб : ЭКСМО-Пресс, 2000. — 237 с.
6. Макшанов С. И. Психогимнастика в тренинге / С. И. Макшанов, Н. Ю. Хрящева. — Санкт-Петербург, 1993. — 304 с.
7. Марковская И. М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И. М. Марковская. — СПб. : Речь, 2005. — 150 с.
8. Настільна книга соціального педагога упорядники / упорядк. Ю. А. Луценко, В. Г. Панок. — К. : Білоцерківський видавник, 2011. — 308 с.
9. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. — М. : Изд-во МГУ, 1989. — 216 с.
10. Преодоление трудностей воспитания детей-сирот / Под ред. Л. В. Байбородовой. — Запорожье : Пресс, 2007. — 208 с.
11. Спиваковская А. С. Психотерапия: игра, детство, семья / А. С. Спиваковская. — Москва : Прогресс, 2000. — 317 с.
12. Шипицына Л. М. Психология детей-сирот: учебное пособие / Л. М. Шипицына. — СПб : Унта, 2005. — 43 с.
13. Эриксон Э. Детство и общество / Э. Эриксон. — СПб : Речь, 1996. — 142 с.

КУЧМАНИЧ И. Н., ЗАБАРЧУК Г. Н.

ВЛИЯНИЕ ТРЕНИНГА НА АДАПТАЦИЮ ДЕТЕЙ-СИРОТ И ДЕТЕЙ, ЛИШЕННЫХ РОДИТЕЛЬСКИХ ПРАВ, В ПРИЕМНЫХ СЕМЬЯХ

В статье раскрыта важность внедрения тренинговой работы с приемными семьями для успешной адаптации детей. Приведены и описаны структурные компоненты тренинговой программы. Освещены практические результаты проведенной работы.

Ключевые слова: приемные родители, приемные семьи, приемные дети, дети-сироты, адаптация, тренинг, взаимодействие, эмоциональная близость к ребенку.

KUCHMANICH I. N., ZABARCHUK G. N.

EFFECT OF TRAINING ON THE ADAPTATION OF ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL RIGHTS IN FOSTER CARE

The author of the article discloses the importance of the implementation of the training work with adoptive families for successful adaptation of children. The structural components of the training program are given and described. The practical results of the carried out work are reported.

Keywords: foster parents, foster care, foster children, orphans, adaptation, training, co-operation, emotional closeness to the child.

Стаття надійшла до редколегії 04. 02. 2014 року.